

Apostladagarna i Stockholm.

Reformationens Tyskland firade apostladagarna högst olika. Vanligtvis blevo de halva helgdagar. På somliga ställen förlades de till en söndag, om de råkade infalla i vardagsveckan.¹ I allmänhet skilde sig apostladagarna "von den Tagen des Herrn" därigenom att ingen kommunion ägde rum på dessa dagar.² Särskilt stor betydelse fingo emellertid apostladagarna i den württembergiska landskyrkan. Från mitten av 1500-talet räknades de där till de förnämsta högtidsdagarna. Allt arbete var förbjudet.³

De Officiis nämner apostladagarna bland de "enkla" helgdagarna, och KO 1571 upptager dem i den allmänna helgdagsserien. Apostladagarnas följande utveckling sammanhänger utan tvivel med hela frågan om söndagsuppfattningen. För Luther fanns ingen gammaltestamentlig sabbat. Denna ursprungliga reformatoriska uppfattning trängdes emellertid alltmer tillbaka. Söndagen framträder såsom en "aus pädagogischen Gründen" lagmässigt fixerad dag. Den var enligt Carpzöv grundad i gudomlig rätt, medan de övriga festerna byggde på kyrklig ordning.⁴

En liknande utveckling sker i vårt land. Icke minst slår Karl IX vakt om söndagen på bekostnad av övriga helgdagar. I Christelig Ordning och Sätt inskärpes sålunda, att söndagen bör hållas helig "effter Gudz befallning". Apostladagarna äro däremot ej befallda av Gud.

Särskilt från mitten av 1600-talet framträder en medveten strävan att framhäva söndagen på bekostnad av helgdagarna. Sabbatsbudet gällde främst söndagen. Enligt J. Matthiae borde hela söndagen helgas "et nihil nisi quod pietatis sit illo die agendum". Efter gudstjänsten skulle man tillbringa återstoden av dagen "in sacris meditationibus privatim".⁵ Liksom i Baylys Praxis Pietatis möter också här en bestämmelse, att man på söndagen borde avhålla sig från allt äktenskapligt samliv.⁶ Apostladagarna skulle däremot högtidlighållas icke till helgonens utan till Guds ära. De kunde firas med en morgongudstjänst, och folket sedan återgå till arbetet.⁷ Enligt Laurelius' lagförslag skulle prästerna undervisa sina åhörare om att "en stoor åtskildnat är emellan Söndagen och andra Helgedagar".⁸

En liknande sabbatsuppfattning finner man även hos en annan ledande representant för ortodoxien biskop J. Gezelius. På söndagen skall man vila "ab omnibus mundonis negotiis et operibus". Tungan bör avhålla sig från allt onyttigt och jordiskt tal. Avhållsamhet "a carnalibus rebus" förordas också. Förbjudet är "laborum manuoriarium exercitium". Såsom tillåtna gärningar nämnas: opera pietatis, opera charitatis och opera necessitatis.⁹

¹ Graff, *Auflösung I*, sid. 127 f.

² Kliefoth, *Liturgische Abhandlungen 7*, sid. 334 f.

³ J. Kauffmann, *Unser Kirchenjahr*, sid. 12 f. Under sina första reformatoriska år höll Luther fast vid intercessionen för helgonen: "O felix mater! O dignissima virgo!" (Lansemann, *Die Heiligtage*, sid. 82 f.)

⁴ Graff, o.a.a. I, sid. 110.

⁵ *Idea boni ordinis in ecclesia Christi (Oposcula Theologica 1661)*, sid. 203 f.

⁶ Sid. 206.

⁷ Sid. 208.

⁸ KOF II: 1., sid. 227.

⁹ J. Gezelii *Casuum conscientiae et praecipuorum quaestionum practicarum decisiones 1689*, sid. 171.

Direkt kritik mot apostladagarna möter tidigt under 1600-talet, och växer sig allt starkare. Jesper Svedberg kallar dem syndadagar, som bygga på människors och ej på Guds bud. Engelsmännen hålla söndagen i helgd, "effter the ej weta utaf the myckla helgedagar och Apostledagar, som wi släpoms med, Som äro Papisternas qwarlefwor".¹⁰ Att apostladagarna äro påviska kvarlevor har sålunda ej först framförts av upplysningstidens reformatorer.

Betoningen av söndagen återverkade givetvis på apostladagarnas ställning och firingsätt. Enligt Laurelius' kyrkolagsförslag borde man varken i stad eller på landsbygden hålla ottesång och aftonsång "utan en gång om dagen Gudztienst allena" – dock utan mässa.¹¹ En skillnad i uppfattningen om apostladagarna rådde mellan de tyska och svenska församlingarna inom det svenska väldet. På riksdagen i Nyköping 1640 klagade man över att på apostladagarna skedde stor förargelse i Göteborg och Reval, emedan "the Swänske medh allmen gudztienst fjira och hälgha, män tyskarne thet alz inthet, uthan hwar och een går på sitt arbete såsom på andra söchnedaghar".¹² Även när nattvardslös gudstjänst ägde rum på söndagen, ville man göra en skillnad. Söndagen borde vara "mer solem medh mässande och siungande" än apostladagarna, heter det vid synoden i Uppsala 1678.¹³ Apostladagarnas förhållande till söndagen framträder även i bestämmelsen om textvalet, när en söndag och en apostladag sammanföll. Vid dylika tillfällen skulle söndagsevangeliets predikas i högmässan och apostladagens evangelium i aftonsången "effter wanlig praxis".¹⁴ Denna princip lagfästes i KL 1686.

Stadgan om eder och sabbatsbrott 1665 placerar apostladagarna bland de mindre helgdagarna. Arbete fick äga rum efter gudstjänstens slut.¹⁵ Magnus Celsius kallar i sitt arbete *Computus ecclesiasticus* 1673 apostladagarna för "lätt-helgdagar".¹⁶ Enligt KL 1686 skulle folket efter slutad gudstjänst tillåtas att "drifwa theras Handel och Wandel samt annat lofligit Arbete".¹⁷

På många håll intogo apostladagarna en stark ställning i folkmedvetandet. Ofta voro de förbundna med marknader. I Finland firades apostladagarna ännu på slutet av 1600-talet såsom stora högtidsdagar. Besöksfrekvensen vid gudstjänsterna var större än på söndagarna.¹⁸ Känt är ärkebiskop Lenaeus' svar till den engelske ambassadören Whitelocke, som anmärkte på svenskarnas bristande sinne för sön-

¹⁰ Lefwernes Beskrifning I, sid. 72. I Skara domkapitels skrivelse 21/11 1725 (RA: PA I 13) framhålles, att trettondagen borde firas på en söndag, "tå man säkert tror, at söndagen, som är af Gudi sielfwer förordnat till Sabbath, skulle sedan bättre helgas".

¹¹ KOF II: 1., sid. 226. Emporagrius' förslag upptager en liknande bestämmelse. Gudstjänst skulle äga rum "uthan någon messa" (KOF II: 2., sid. 125 f.)

¹² UUB: Nordin 40: Acta comitiis Nycopianis. I Kungl. Majts resolution angående kyrkliga förhållanden på Livland (UUB: Nordin 1914: skrivelse 30/6 1691) framhålles, att "apostladagarnas fjirande" icke varit i bruk i Livland "alt ifrån Reformationstijderne". "Och deras Introduction ånyo förmeenas hafwa någon förargelse eller widskepelse med sig ibland det gemehne folcket. Så blifwe därmed som det hijt in till befinnes där å orten hafwa warit wahnligt."

¹³ Sv. synodalakter ser. I, sid. 153.

¹⁴ LSB: Samlb. 3: kritik av ridderskapets project 1685, KOF II: 1., sid. 250, KOF II: 2., sid. 130, Holmström, Linköpings domkapitels arkiv, sid. 209.

¹⁵ Schedeman, Kungl. Stadgar... sid. 455, Lembke, Visby stifts herdaminne, sid. 526 f., UUB: K 28: Göteborgs stifts synodalakter 12/6 1651.

¹⁶ Sid. 41.

¹⁷ KL 1686 kap. XIV § 3.

¹⁸ A. Simolin, Viborgs stifts historia, sid. 268, 273.

dagens helgd. Lenaeus erkände anmärkningens riktighet men framhöll samtidigt, att den svenska uppfattningen, "att helgdagarna vore att akta mer än söndagar vore djupt rotad".¹⁹

På slutet av 1660-talet anklagades kyrkoherde Petrus Arenbeckius i Katarina församling i Stockholm inför konsistoriet, emedan han ej ville förrätta mässan på apostladagarna. Kyrkoherden pålyste icke från predikstolen, när en apostladag inföll, "som annorstädes för eenfaldigt folck brukeligt är, uthan går alt sådant förbij".²⁰ Tidigare hade mässa firats i församlingens kyrka.²¹ Synbarligen var församlingen van, att fullständig högmässa med nattvardsgång ägde rum på apostladagarna. Arenbeckius hade besökt den kalvinska högskolan i Leyden och studerat i England. Han hade även varit hovpredikant och stod Johannes Matthiae nära.²² I hovförsamlingen synes man mestadels ha hållit endast en predikan på apostladagarna.²³

Seden var dock annorlunda i Stockholms övriga församlingar. Här intogo apostladagarna uppenbarligen en särställning i jämförelse med den övriga delen av landet. Att mässa var det normala framgår av Brodinus' dagboksanteckningar från 1686 års riksdag. På aposteln Mattheus dag den 21 sept. bevistade Brodinus gudstjänsten i Maria kyrka och berättar med en viss förundran, att "då skedde mässa och sång såsom på een söndag". Och han tillägger: "mycket folk til Herrens natward".²⁴ På "Simonis Judae dag" var han i Katarina kyrka och hörde där "mässa och predikan".²⁵

Apostladagarnas ställning i gudstjänstlivet kan också belysas med uppgifter om nattvarvsfrekvensen. Nattvardslängden från åren 1668–74 ger besked därom:²⁶

År 1668		År 1669	
Pauli omvändelses dag:	57	Matthiae dag:	63
Matthiae dag:	19	Filippi Jacobi dag:	74
Petri Pauli dag:	75	Petri Pauli dag:	79
Jacobi dag:	86	Jacobi dag:	78
Bartolomeus' dag:	169	Bartolomeus' dag:	33
Mattheus dag:	160	Mattheus dag:	42
		Andreas dag:	36
		Thomas dag:	57

¹⁹ Edquist, P. D. Arenbeckius, sid. 411. Vid den kyrkliga uniformitetens genomförande i Jämtland utfärdades föreskrift om apostladagarnas firande (Beltzén, Den kyrkliga försvenskningen av Jämtland-Härjedalen, sid. 84 f. i KA 1945).

²⁰ SKP 22/5 1669, RA: Acta ecclesiastica: odat. anklagelseskraft.

²¹ SKP 11/1, 27/1 1669. Edquist (o.a.a., sid. 338) förmodar, att i Stockholm hölls endast en gudstjänst på apostladagarna.

²² Edquist o.a.a., sid. 17 f.

²³ År 1682 talas om "Apostledagar, då ingen aftonsång bliffwer" (SStA: Hovkonsisteriets prot. 23/1 1682, L. I. b. 3, L. I. b. 4: Räkenskaper). I en predikoindelning 1719 (RA: Acta ecclesiastica: Stockholm) heter det, att aftonsång på apostladagarna "icke brukelig är" i hovförsamlingen. Westén (Sv. hofclericiets historia IV, sid. 209) påstår, att apostladagarna firades "aldeles i likhet med både sön- och högtidsdag med både högmässa och aftonsång".

²⁴ F. Lindberg, En Stockholmskildring från Karl XI:s tid (Studier och hand. 1. rör. Stockholms historia I.), sid. 14.

²⁵ Lindberg o.a.a., sid. 32.

²⁶ SStA: Maria kyrkoarkiv: C. I. a. 2.

<i>Ar 1670</i>		<i>Ar 1672</i>	
Pauli omvändelses dag:	10	Pauli omvändelses dag:	31
Matthiae dag:	30	Filippi Jacobi dag:	30
Petri Pauli dag:	38	Petri Pauli dag:	24
Jacobi dag:	148	Jacobi dag:	25
Bartolomeus' dag:	30	Bartolomeus' dag:	16
Mattheus dag:	16	Mattheus dag:	13
Simon Judas dag:	13	Simon Judas dag:	139
Andreas dag:	47	Andreas dag:	16
		Thomas dag:	64
<i>Ar 1671</i>		<i>Ar 1673</i>	
Pauli omvändelses dag:	34	Pauli omvändelses dag:	30
Matthiae dag:	6	Matthiae dag:	29
Filippi Jacobi dag:	157	Filippi Jacobi dag:	22
Petri Pauli dag:	16	Jacobi dag:	15
Jacobi dag:	34	Simon Judas dag	26
Bartolomeus' dag:	20	<i>Ar 1674</i>	
Mattheus dag:	6	Matthiae dag:	15
Simon Judas dag:	9	Filippi Jacobi dag:	27
Andreas dag:	19	Petri Pauli dag:	182
		Jacobi dag:	37
		Bartolomeus' dag:	200

Tabellen utvisar en ganska ojämn nattvardsfrekvens. Flera apostladagar ha mycket låga besökssiffror. På några dagar når antalet nattvardsgäster upp till storhelgernas nattvardsfrekvens. I varje fall kan frekvensen på en del av apostladagarna väl mäta sig med söndagarnas nattvardsgång i Maria församling.²⁷

Apostladagarnas särställning i Stockholm visar sig också däri, att de i allmänhet liksom söndagarna firades med tre gudstjänster. Brodinus ger med anledning av sitt besök i Maria kyrka på Mattheus dag följande intressanta upplysning: "Alle apostladagarne 3 predikningar och mässor."²⁸ När han bevisar gudstjänsten i Katarina kyrka på Simon Judas' dag, anmärker han i dagboken: "Höltz både ottesång och aftonsång".²⁹ Det intressanta är, att man på apostladagarna t.o.m. kunde fira nattvardsgång i ottesången, som ombildats till en första-mässa.³⁰

²⁷ Även i de mindre församlingarna voro de flesta apostladagarna nattvardsdagar. Till belysning lämnas några uppgifter från Kungsholms församling år 1692 (SStA: kommunionlängd).

I juni alla dagar nattvardsdagar utom Petri och Pauli dag.

I sept. alla dagar nattvardsdagar utom Mattheus dag.

I okt. alla dagar nattvardsdagar utom Simon och Judas dag.

I dec. alla dagar nattvardsdagar utom Thomas dag.

²⁸ Lindberg o.a.a., sid. 14 f.

²⁹ Lindberg o.a.a., sid. 32.

³⁰ Linquist, Första-Mässan, sid. 46.

I huvudstadens mindre församlingar hade man åtminstone högmässa och afton-sång.³¹

Den särställning, som apostladagarna intogo i landets huvudstad, blev föremål för kritik. Vid ett sammanträde i konsistoriet framhöll ärkebiskop Lars Stigzelius med anledning av diskussionen om kyrkoherde Petrus Arenbeckius: "att intet mässa över apostladagarna är intet så hög sak, som de av vederparterna tro. Det är med massan på de dagar stort missbruk och predikoämbetet graverar intet litet därav".³² Följande år anmärkte ärkebiskopen, att apostladagarna "alt för mycket fijras här i Stockholm, och att thet wore godt der med skiedde någon ändringh".³³

För prästerskapet i huvudstaden betydde de många gudstjänsterna en ökad arbetsbörda. Det är väl också detta förhållande, som ligger bakom kyrkoherde Pontinus' fråga angående apostladagarna i prästeståndet 1680, "hwarföre här skall hållas 3 Predikningar på dem". Ärkebiskopen svarade endast: " därföre att man håller Apostladagarna, warda söndagarna försummade".³⁴ Apostladagarna stodo alltså i vägen för söndagen.

Huvudstaden beröres också i bestämmelsen om apostladagarna i KL 1686. Det heter här: "På Apostledagarne hålles Predikan i Stockholm och andre store Städer, som här til warit wahnligt." ³⁵ Stockholms särställning bibehölls ännu så länge. I en skrivelse från pastor primarius Matth. Iser angående det ringa deltagandet av huvudstadens prästerskap vid synoderna i Uppsala, ursäktas detta förhållande med en hänvisning till prästernas arbetsbörda — "ej allenast ordinarie med 2 å 3 predikningar om wekan uthan och 3 predikningar hwar Aposteldag, då elliest i heela Rijket allenast een predijkan hålles".³⁶

Till de förnämsta apostladagarna hörde i Stockholm Filippi Jacobi dag, som under en god del av 1600-talet torde ha haft en starkare högtidskaraktär än de vanliga söndagarna.³⁷ När denna apostladag år 1670 inföll på en söndag, beslöt konsistoriet, att helgdagsevangeliet skulle utgöra predikotext, "emedan helgedagen räknas här i Stockholm ibland dee stoore".³⁸ Annars synes söndagsevangeliet ha dominerat över apostladagsevangeliet, när en apostladag sammanföll med en söndag. Men från denna regel var uppenbarligen Filippi Jacobi dag ett undantag.

KL 1686 tycks emellertid ha gjort slut på den särställning, som Filippi Jacobi dag intog i huvudstadens gudstjänstliv. När dagen år 1687 inföll på en söndag, förordnade konsistoriet, att apostladagens evangelium skulle predikas i afton-sången.³⁹ Predikotext i högmässan blev sålunda söndagsevangeliet.

Beträffande Simon Judas dag den 28 oktober följde man år 1666 den i kyrkolagsförslagen vanliga principen om söndagens dominans över apostladagen. Kon-

³¹ SStA: S:t Olofs kapell: A I: 1., Finska kyrkan: L. I. b. 1., KB: I. h. 8. Vid riksdagen i Nyköping 1640 omtalade biskopen i Västerås, att man där icke höll ottesång på apostladagarna (UUB: Nordin 40: Acta comitii Nycopianis).

³² Edquist o.a.a., sid. 328.

³³ SKP 20/7 1671. Pastor primarius svarade emellertid, att detta ej kunde rättas "uthan på en Rijkzdagh".

³⁴ RA: Pa: Prästeståndets prot. 2/11 1680.

³⁵ KL 1686 kap. II § 3. I de mindre städerna och på landet hålles endast en predikan.

³⁶ ULA: UDA: E. III. 2. a. Skrivelse 21/9 1696.

³⁷ I Strängnäs räknades Filippi Jacobi dag bland "stoore högtijdsdagar" (SDA: Strängnäs domkapitlets prot. 20/3 1644).

³⁸ SKP 27/4 1670. Ofta var Filippi Jacobi dag förenad med marknad.

³⁹ SKP 27/4 1687.

sistoriet beslöt nämligen, att apostlaevangeliet skulle predikas i aftonsången.⁴⁰ På 1680-talet var denna apostladags texter föremål för diskussion. Vid ett sammanträde 1685 bestämde konsistoriet, att man i högmässan skulle predika över Johannes 15: 17. I aftonsången ville emellertid kyrkoherde Bergius, att perikopen 1 Petr. 1 skulle vara predikotext, medan de övriga konsistoriales påyrkade Matt. 10, som var evangeliet på Simon Judas dag. Då man ej kunde komma till någon enighet, beslöt konsistoriet, att Johannes 15 skulle antecknas såsom högmässotext på skrivelsen till församlingarna angående dagens firande och intet nämnas om aftonsången, "kunnandes hvar och en så göra som tillförene wanligt varit".⁴¹ Enligt almanackorna inföll Simon Judas dag år 1685 på en onsdag.

Varken 1 Petr. 1 eller Johannes 15: 17 finnas i 1645 års evangeliebok såsom texten på Simon Judas dag. Här föreskrives epistel: Rom. 8: 28–39 dvs. Jakobsdagens episteltext och evangelium Matt. 10: 5–15, som redan möter i perikopregistret till 1526 års N. Test. och sedan i 1618 års bibel.

Emellertid finns även en annan tradition i 1600-talets evangelieböcker. Rudbeckius' *Enchiridion* 1627 anvisar epistel 1 Petr. 1: 1–3 och evangelium Johannes 15: 17–26.⁴² I *Ett lijtet Manuale*, 1680, utgöres episteltexten av Rom. 8: 28–39 (liksom i 1645 års evangeliebok) och evangelietexten av Johannes 15: 17–26 (liksom i Rudbeckius' *Enchiridion*). Somliga evangelieböcker införa dubbla texter. Så är t. ex. förhållandet med *Itt nytt Swenskt Manuale* 1679. Här möta först de ordinarie texterna Rom. 8: 28–39 och Matt. 10: 5–15. Men sedan heter det: "Än på Simonis och Judae dagh. Epist. 1. Petr. 1. v. 3 och evang. Johannes 15: 17 etc." Samma anordning med dubbla texter finner man i *Itt Nytt Swenskt Manuale* 1685, *The Christrognas Andeliga Klenod* 1691 m. fl. I den sistnämnda evangelieboken heter det efter de ordinarie texterna: "På thenne Dag brukas och thetta Evangelium Joh. 15:: 17 etc."

På sina håll i stiftet har man direkt påbjudit texten ur Johannes evangelium. En synod i Växjö 1669 ger följande föreskrift: "Uppå Simonis Judae dagh skall forklaras dett Evangelium, som står Johannis 15 Cap."⁴³ *Cantional eller Sång-Book* 1694, avsedd för Ridderholmskyrkan, upptager Johannes 15 såsom episteltext och Matt. 10 såsom evangelium på Simon Judas dag.⁴⁴ Här har en kompromiss skett mellan de bägge textparen, en anordning, som måhända är uttryck för en Stockholmstradition.

Frågan om dubbeltexterna på Simon Judas dag behandlas av ärkebiskop Svebilius i *Några oförgräpelige Påminnelser* angående psalmbokens revision 1692. Han gör följande förslag: "Om Festo Simon et Judas står 2 Euangelier, men ett aff them brukas, the kunna uthlåtas, och thet tryckas, som brukligitt är".⁴⁵ I 1695 års evangeliebok och perikopregistret till 1703 års bibel finns endast det ena textparet nämligen Rom. 8: 28–39 och evangelium Matt. 10: 5–15.

Varifrån kommer traditionen med perikoperna 1 Petr. och Johannes 15? Synbarligen kan man här spåra inflytande från reformationens hemland. Perikoperna

⁴⁰ SKP 26/10 1666.

⁴¹ SKP 26/10 1685.

⁴² Rudbeckius' *Enchiridion* 1629 har Jakobsdagens epistel och evangelium Matt. 10. Jfr också Schalin, *Kulthistoriska studier I*, sid. 317.

⁴³ SSB: *Then Swenska Kyrkoordningen 1571: Baazius' ordningar*.

⁴⁴ LUB.

⁴⁵ LSB: T 67. Jfr Wahlström, *Studier över tillkomsten av 1695 års psalmbok*, sid. 73.

äro vanliga texter i de tyska lutherska kyrkoordningarna.⁴⁶ Luthers kyrkopostilla har även Johannes 15. Rudbeckius Enchiridion 1622 inför i svenska evangelieböcker den tyska traditionen, som för övrigt också möter i tyska kyrkan i Stockholm. Evangelia und Episteln, Stockholm 1682, föreskriver nämligen på aposteln Simon och Judas dag 1 Petr. 1 och Johannes 15. Men traditionen från perikopregistret 1526 med Rom. 8 och Matt. 10 synes ha dominerat i de svenska evangelieböckerna.

Matthiasdagen eller mattmässan firades enligt kalendariet den 24 febr. Vid skottår flyttades dagen fram till den 25 febr. Detta inträffade år 1680.⁴⁷ Att konsistoriet här måste göra ett särskilt beslut berodde utan tvivel på att almanackorna varierade.⁴⁸ Samma fråga kom upp i konsistoriet 1696, då "matematici" hade olika uppgifter. Man stannade även denna gång vid den 25 februari.⁴⁹

Almanackorna ge vid handen, att "en liten marknad" ofta varit förenad med Thomasdagen.⁵⁰ Så var t. ex. förhållandet i Västerås. Folket "plægade wara want på den dagen holla marknan". Då Thomasdagen år 1662 inföll på en söndag, beslöt man för marknadens skull att förlägga den till lördagen före.⁵¹

I Stockholm synes Thomasdagen den 21 dec. ha varit den minst betydelsefulla bland apostladagarna. Den firades endast med en gudstjänst.⁵² I samband med genomgången av den nya kyrkolagen i stadskonsistoriet diskuterade man även Thomasdagens ställning, "om tå skall hållas tree predikningar" såsom på de övriga apostladagarna. Preses uppläste härvid KL:s bestämmelse om apostladagarnas firande i Stockholm "effter som wanligt warit". Och han tillade, att på Thomasdagen "intill detta warit wanligt att allenast hålla en predikan". Konsistoriets beslut blev även, att man skulle rätta sig efter lagens bokstav och förätta gudstjänsten "effter wanligheten".⁵³ Följande år bekräftades detta beslut i konsistoriet.⁵⁴ Seden med en predikan på Thomasdagen levde vidare.⁵⁵ Julhögtiden överskuggade apostladagen. Även i gudstjänstens utformning kom Thomasdagens särställning till synes.

Kritiken mot apostladagarna blev starkare under 1700-talets lopp. Denna kritik

⁴⁶ Kliefoth, Liturgische Abhandlungen 7, sid. 336.

⁴⁷ SKP 18/2 1680, UUB: Nordin 976. Swebilius dagboksanteckningar, KB: B 622: Then Svenska Kyrkioordningen 1571 med anteckningar, LSB: T 50: cirkulär 18/2 1684.

⁴⁸ Voigts almanack har 25 febr., Spoles almanack 24 febr.

⁴⁹ SKP 19/2 1696. För att skapa uniformitet i alla huvudstadens församlingar sändes klockaren i Storkyrkan till hovkonsistoriet med förfrågan om tiden för Matthiasdagens firande "effter almanackorna variera". Hovkonsistoriet beslöt att "bliffua wid den 25 februari" (SStA: Hovkonsistoriets prot. 19/2 1696).

⁵⁰ Staf, Marknad och möte, sid. 344.

⁵¹ VDA: Västerås domkapitlets prot. 17/12 1662.

⁵² SStA: Maria kyrkoarkiv: C. I. a. 2, L. I. a. 2.

⁵³ SKP 19/12 1687.

⁵⁴ SKP 19/12 1688. Cantional eller Sång Book 1694 (LUB) anvisar psalmer till aftonsången för alla apostladagar utom Thomasdagen och Pauli omvändelses dag.

⁵⁵ I kaplanernas memorial till K. Majt. (ACH 16/2 1720) heter det bl. a., att på alla apostladagar hållas tre predikningar "undantagandes Apostelens Thomae dagh, då man med en Predikan om morgonen är förnögd". Ett memorial 1736 (ULA: UDA: I. V. 3) kräver, att Thomasdagen skulle flyttas till 1. sönd. e. Påsk, då evangeliet användes. Thomasdagens avskaffande skulle betyda, att prästerna fingo mer tid att bereda sig till julhögtiden.

framträder icke minst i memorialet från Stockholms kaplaner till K. Majt. 1720.⁵⁶ Här påpekas den särställning, som huvudstaden intog. Apostladagarna firas "allenast här i Residence staden såsom the største högtijds och bättringz dagar". I den övriga delen av landet och "i sielfwe Kongl. Hofwet" håller man endast en predikan. Kaplanerna önskade nu uniformitet med den övriga delen av riket. "Ty hwad tillfälle till synd och ett högst förderfligt den ädla tidens förderf wan-artige menniskior sig på de dagar taga, är mer än allt för bekant, synligt och beklagligt".

Vid riksdagen 1723 kom frågan om apostladagarnas ställning upp till behandling. Komminister A. Båld inlämnade här ett memorial, i vilket han begärde en reducering av predikningarna på apostladagar och "somliga högtidsdagar".⁵⁷ I stället för att predika skulle man examinera folket. De enfaldiga hade nämligen, menade Båld, "fögo nytta" av de allmänna predikningarna. Men vid förhör med frågor och svar hade man tillfälle "att lämpa lärdomen efter hwars och ens förstånd och framsteg". Ty fäkunnigheten var mycket stor. Detta memorial presenterades också i prästeståndet.⁵⁸

År 1724 kom Kungl. Majts Publication angående Apostle-Dagarnes firande. Här säges, att gesäller och tjänstefolk försumma sina sysslor på apostladagarna "under påstådd helgedagz frihet". Därför föreskrives att både i de större och mindre städerna liksom på landsvägen skulle endast hållas en predikan på apostladagarna mellan kl. 8 och 10.

Apostladagarna hade alltså mist sin särställning i Stockholm. Detta kommer också till synes i gudstjänstlivet. År 1723 inföll mattmässodagen på fastlags söndagen, då passionspredikningarna skulle taga sin början i aftonsången. Konsistoriet beslöt, att "passionen" skulle som vanligt predikas i aftonsången. Matthiasdagens evangelium hänvisades till ottesången.⁵⁹ Apostladagens huvudtext, som rätteligen skulle utläggas i aftonsången, fick här vika för passionsgudstjänsten.⁶⁰

I den kungl. förordningen 1741 om vissa helgdagars avskaffande var också apostladagarna inneslutna. De skulle betraktas såsom söckendagar. Om marknad ägde rum, skulle emellertid en kort predikan hållas. På landet skulle en del av förmiddagen ägnas åt katekesförhör.⁶¹ Söndagens ställning skulle stärkas. Förordningen blev dock ej länge bestående. Vid följande riksdag 1742-43 kom frågan om helgdagarnas och därmed också apostladagarnas ställning upp på nytt.

Det är tydligt, att apostladagarnas avskaffande i vissa delar av landet mottagits av folket med saktmod. Vid ett prästmöte i Linköping 1742 frågade biskopen, om något missnöje försports bland de enfaldiga med anledning av den nya förord-

⁵⁶ ACH 16/2 1720.

⁵⁷ SStA: ACH 1723: memorial 18/1 1723.

⁵⁸ RA: Prästeståndets besvär: Uppsala stift 1723. I ett annat memorial angående religionens behållande vid makt vid riksdagen 1723 framhåller Magnus Sahlstedt söndagens betydelse. S. vill ha bort alla apostladagar, alla tredjedagar i storhelgerna, "som äfwen apostledagar äre" samt Maria Besökelses dag. "Thet åtminstone tages för en gifwen sak, at then trefalliga gudztiensten här i Stockholm om berörda apostledagar effter then öfriga kring hela riket gångbara sedewänjan indragas borde". (VäxSB: Folio 15).

⁵⁹ SKP 10/2 1723.

⁶⁰ Se vidare: SKP 13/2 1734, SStA: Maria kyrkoarkiv: I. I. 1. skrivelse 12/2 1751, SKP 13/7 1762, ACH 1762. Gångdagarnas texter måste emellertid vika för apostladagarnas (SKP 25/4 1758, Maria kyrkoarkiv: I. I. 1. skrivelse 27/4 1758).

⁶¹ Lindberg, Kyrkans heliga år, sid. 442.

ningen. Svaret blev betecknande nog, att "sådant icke försports".⁶² Någon tid senare meddelades i prästeståndet, att allmogen i Linköpings stift icke hade något emot apostladagarnas indragning utan var "wäl förnögd".⁶³ Nöjd med den nya ordningen var även befolkningen i Jämtland.⁶⁴ Ungefär samma rapporter ingingo från Lunds och Strängnäs stift, Uppland och Gotland.⁶⁵ Beträffande Stockholms stad meddelade kyrkoherde Hermonius, att han icke för sin del märkt något missnöje i församlingarna med apostladagarnas indragning.⁶⁶ I Småland däremot fanns ett utbrett missnöje. Om icke ändring ägde rum, hotade allmogen att "afdraga något af Presterskapets inkomster".⁶⁷ Även dalfolket var oroligt.⁶⁸ Oppositionen utgjordes alltså främst av smålänningar och dalkarlar.

Uppenbarligen hade apostladagarna vid denna tid förlorat mycket av sin betydelse i folkmedvetandet.⁶⁹ Biskop Schröder föreslog vid ett sammanträde i prästeståndet 1742 en anordning för apostladagarnas firande, som var avsedd att tillfredsställa även de missnöjda. Enligt detta förslag skulle evangeliet uppläsas på predikstolen och kort förklaras. Därtill skulle ansluta sig förhör, "med hwilken methode Calmäre Stiffet wist sig förnögt".⁷⁰

Den gamla ordningen med apostladagarnas firande infördes på nytt år 1743. De skulle högtidlighållas med en kort predikan före katekesförhöret.⁷¹ För Stockholms vidkommande beslöt konsistoriet, "att med Apostladagarnas firande kommer att ske en början nästkommande Simon Judae dag".⁷² Efter slutad gudstjänst höll man katekesförhör.⁷³

Långt fram i tiden firades mässa på vissa apostladagar. Nattvardsgästerna voro ofta ganska få. I Maria församling brukade anmäla sig till apostladagarnas nattvardsgudstjänst "under tiden aldeles inga, stundom 2 à 3".⁷⁴ År 1750 meddelade kyrkoherde Båld, att till apostladagarnas skriftermålsgudstjänster i Katarina "antingen aldeles inga eller allenast någre få sig infinna". Från S:ta Clara församling rapporterades, att nattvardsgudstjänst ibland ägde rum på apostladagarna. Om endast några få infunno sig, utdelades nattvarden i sakristian.⁷⁵ Att mässa ännu vid mitten av 1700-talet firades på apostladagarna bära kommunionlängderna vittnesbörd om. År 1751 voro följande apostladagar kommuniondagar i Maria kyrka: Pauli Omvändelses dag, Petri Pauli dag, Bartholomeus dag och Simon Judas dag.⁷⁶ Konsistoriet fattade 1758 ett formligt beslut om att

⁶² Utdrag af Prestmötets handl. i Linköping 2/7 1742.

⁶³ RA: PA: Prästeståndets prot. 13/10 1742.

⁶⁴ Prästeståndets prot. 16/10 1742.

⁶⁵ Prästeståndets prot. 17/11 1742, 14/5 1743.

⁶⁶ Prästeståndets prot. 14/5 1743.

⁶⁷ Prästeståndets prot. 13/10 1742.

⁶⁸ Haller, Bidrag till den kyrkl. lagstiftningens historia i Sverige (KÅ 1911), sid. 78.

⁶⁹ Pleijel, Karolinsk kyrkofromhet (sid. 413) skriver: "Det egentliga kyrkfolket d.v.s. allmogen ute på landsbygden harmades över detta ingrepp i gammal tradition."

⁷⁰ RA: PA: Prästeståndets prot. 13/10 1742.

⁷¹ Haller o.a.a., sid. 80 f.

⁷² SKP 18/1 1743.

⁷³ SStA: Katarina kyrkoarkiv: I. II. 1. Skrivelse 21/5 1745.

⁷⁴ ACH 1758: 2. I Storkyrkan hade "i förra tider" mässa och kommunion firats.

⁷⁵ SKP 10/7 1750.

⁷⁶ SStA: Maria kyrkoarkiv: D II. 1.

kommunion skulle hållas på alla apostladagar, "såsom hwarest förr wanligt är".⁷⁷ År 1765 var ingen apostladag kommunionsdag i Maria församling.⁷⁸

Genom K. Majts förordning 1772 indrogas apostladagarna definitivt. På dessa dagar skulle enligt konsistoriets beslut hållas veckopredikan, om de inföllo på en onsdag eller fredag, och vanlig morgonbön, om de inträffade på en annan dag i veckan.⁷⁹ Det var slutfasen i apostladagarnas historia.

Det återstår att något beröra apostladagarnas liturgiska utformning. Enligt Laurelius' kyrkolagsförslag började gudstjänsten med en psalm. Sedan följde credo, vers ad suggestum, predikan med "bönen" och psalmen: Sig frögde nu himmel och jord, som i 1553 års sångbok angives såsom hymn De Apostolis. Gudstjänsten avslutades med bön och välsignelsen vid altaret.⁸⁰ I det förslag, Lijkheet och Form, som framlades vid 1660 års riksdag, har ritualet för apostladagarna utvidgats. Här möter även confessio, kollekt "af S. Anders dagh" och epistel. S:t Andreas dag stod upptagen främst bland apostladagarna i evangelieboken. Gudstjänsten skulle sluta med "wanlige böner och psalmer wedh altaret".⁸¹ Redan vid ett sammanträde i kyrkolagskommissionen 1656 hade man kommit överens om att apostladagarnas gudstjänst — till skillnad från veckopredikningarna — skulle avslutas "med bön och wälsignelse för altaret, hwilket inthet skeer på Fredagarne".⁸²

Variationer i apostladagarnas ritual ha förekommit i olika stift. Confessio och epistel omtalas på synoden i ärkestiftet 1688.⁸³ Vid en visitation i Vallby i Strängnäs stift anmälde pastor, att man ej använde episteln — för att en skillnad skulle vara mellan apostladagar och söndagar.⁸⁴ På en synod i Västerås 1699 klagade man över att gudstjänsten icke började "lika" på alla håll i stiftet. I somliga församlingar inleddes den med en psalm, i andra med confessio. Synoden beslöt, att confessio ovillkorligen skulle höra med till gudstjänsten. Därefter hade ritualet följande utformning: psalm, kollekt och epistel, som mäsades vid altaret samt slutligen credo. I de städer, där djäknar funnos, kunde "lexan af dem effter wanligheeten siungas".⁸⁵ Ritualet påminner om den nattvardslösa huvudgudstjänsten i HB 1693.

Att man i allmänhet predikade över de fastställda texterna är väl troligt. KO 1571 hade förbjudit predikan av "helge mans legend". I Rothovius' konstitutioner föreskrives, att "Legenda Apostolica" icke skulle framföras i början av

⁷⁷ SKP 10/3 1758, Katarina kyrkoarkiv: I. II. skrivelse 10/3 1758.

⁷⁸ SStA: Maria kyrkoarkiv: D II. 7. Vid en synod i Västerås 1723 meddelades, att i Kumla församling firades på apostladagarna "ingen så kallad Swartmäss" (VDA: A. I. 31: Acta synodalia 6/9 1723).

⁷⁹ SKP 19/1 1773.

⁸⁰ KOF II. 1., sid. 226.

⁸¹ UUB: Nordin 1911.

⁸² KB: B. X. 1. 57. Engeströmska saml. prot. 9/9 1656. I Någhra Böner Allmenligen at bruka uthi församlingen, Västerås 1673 finns Een Böön för Guds Ord och Församling, som "kan brukas om Apostledagarne".

⁸³ Sv. synodalakter ser. 1., sid. 161. Jfr Wallquist, Ecclesiastique saml. II, sid. 354.

⁸⁴ SDA: III: visitation 7/9 1699. Från synoden i Lund år 1695 finns följande bestämmelse: "På Apostladagarna siungas intet Epistel och Evangelium" (LLA: LDA: synodalhandl. 3/9 1695).

⁸⁵ VDA: Synod 7/9 1699.

predikan "uthan ibland Locos communes in cursu Concionis på beqwämligt rum",⁸⁶

Mot denna bakgrund framträder tydligare den liturgiska situationen i Stockholm. Här firades vanligtvis mässa på apostladagarna. Synbarligen har man under större delen av stormaktstidevarvet följt söndagens vanliga högmässoritual.

Thomasdagens särställning har redan berörts. Den firades med endast en gudstjänst. Förmodligen har Thomasdagens mässa redan på 1600-talet — åtminstone i de mindre kyrkorna — haft formen av en ottesångsmässa, som ej började på samma tid som den vanliga högmässan.⁸⁷ År 1682 framfördes nämligen klagomål över "en olikhet" med avseende på ringningarna på Thomasdagen. Uniformitet genomfördes på så sätt, att första ringningen ägde rum kl. 5 och sammanringningen kl. 5.45.⁸⁸ Några år senare framflyttades sammanringningen till kl. 6.⁸⁹

Det ritual för Thomasdagen, som föreskrives i gudstjänstordningen 1717, anknyter synbarligen till den föregående utvecklingen.⁹⁰ Gudstjänsten började med förstagångsringning kl. 5 och sammanringning kl. 6. Ritualen, som är identiskt med skärtorsdagens, är en förkortad första-mässa, utförd med läsning. Den vanliga första-mässan hade en högtidligare prägel med kyrie och två textläsningar. I viss mån visar Thomasdagens mässa fram till högmässan i 1811 års HB. Men även på de övriga apostladagarna skulle läsningen erövra mässan.

År 1724 påtalade kyrkoherde Aurivillius olikheten i ceremonierna vid apostladagarnas gudstjänst. Stundom sjöng man mässan, stundom läste man den. Kyrkoherde Possieth menade för sin del, att man icke borde upphöra med att sjunga mässan, "efter många enfaldige hade större andakt deraf". Men ingen av domkapitlets övriga medlemmar höll med honom. Ty mässan sjöngs i varje fall alla söndagar och stora helgdagar. Läsning vore också bättre av den anledningen, att mässan på apostladagarna efter den nya förordningen skulle sluta kl. 10. Ävenledes hade mässläsningen stöd i kyrkolagen, där det står: "läses eller sjunges". En läst mässa kunde icke kallas "nytt eller owanligt, som thet i ottesångarne, då H. Nattward utdelas, alltid skett".⁹¹

Konsistoriets beslut blev, att mässan skulle läsas och gudstjänsten "så för altaret förrättas som thet redan sker i Storekyrckian". I Stockholms huvudkyrka användes vid denna tid på apostladagarna första-mässans ritual, som hade följande utformning:⁹²

⁸⁶ Samlingar af domkapitlets i Abo cirkulärbrev I, sid. 139. I Een Christeligh Predikan 1633 (sid. 15) anbefaller Rothovius bortläggande av "oseden", att prästerna på diebus apostolorum brukade recitera på predikstolen före predikan "een rund fierdedeels tima legendam Apostoli" (Jfr beslutet på synoden i Viborg 1662: UUB: K. 99). Legenderna klandrades mycket av reformatorerna men förkastades ej helt. Martyrlegenderna voro ej så äventyrliga som munklegenderna. (Lansemann, Die Heiligentage, sid. 100 f.).

⁸⁷ SStA: Adolf Fredriks kyrkoarkiv: A I. 1. Kolletränskaper, Kungsholms kyrkoarkiv: L I. a. 5.

⁸⁸ SKP 19/12 1682. Högmässan började med sammanringning kl. 8.

⁸⁹ SKP 19/12 1688.

⁹⁰ ACH 1717.

⁹¹ SKP 23/9 1724. På synoden i Växjö 1735 beslöt man, att ingen mässa skulle hållas på apostladagarna utan episteln och tron samt välsignelsen efter predikan läsas "för altaret" (VäxSB: Quarto 23: Acta synodalia: synod 25/9 1735).

⁹² ACH 1724, SStA: Katarina kyrkoarkiv: I. II. 1. skrivelse 21/10 1724, Lindquist, Första-Mässan, sid. 195, bil. II.

Gudstjänsten började med syndabekännelsen. Efter läsning av kyrie, kollekten och episteln sjöngs en psalm. Därefter lästes evangelium och symbolum Nicaenum. Ad suggestum sjöng man en psalm. "Efter predikan läses allt hwad eljest efter Handboken messas till kommunionen". Mässan slutade med bönen efter kommunionen, välsignelsen och en psalmvers.⁹³

Måhända har detta ritual, som nu blev gemensamt för hela Stockholm, brukats på apostladagarna i Storkyrkan ända sedan första-mässans slutredigering år 1712.⁹⁴ Härigenom markerades, att apostladagarna ej hade samma högtidskraktär som söndagarna. Gudstjänsten fick dock — även med första-mässans ritual — en rikare utformning än i den övriga delen av landet.⁹⁵

En revidering av ritualen ägde rum några årtionden senare och resulterade i gudstjänstordningen av år 1753.⁹⁶ Här givas följande anvisningar för apostladagarnas gudstjänst:

Efter läsning av confessio och kyrie "med hela Doxologien för altaret" sjöngs psalmen nr. 190. Därefter lästes kollekt, epistel, med symbolum Nicaenum och sjöngs en vers ad suggestum. Predikan började med morgonbönen och Fader Vår, varpå evangelium upplästes och förklarades. "Med den öfriga gudstjänsten förhålls likasom i Ottesången." Efter gudstjänsten hölls katekesförhör i sakristian.

Vissa olikheter kunna iakttagas mellan apostladagarnas ritual i 1724 och 1753 års ordningar. I den sistnämnda ordningen är evangeliet utelämnat. En ytterligare reducering har alltså skett. Ritualen av år 1724 anger, att "Herre förbarma dig öfwer oss etc." skulle läsas. Sannolikt inneslutes här även gloria. I 1753 års ordning föreskrives nämligen, att "Kyrie med hela Doxologien" skulle reciteras vid altaret. Huruvida hela laudamus är med i doxologien kan ej med säkerhet avgöras. Förekomsten av psalmen 190: O Herre Gud af himmelrik (svarsalternativ till gloria i HB 1693) synes måhända förutsätta, att laudamus ej inbegripes i doxologien. Ritualen av år 1753 visar, att gudstjänsten på apostladagarna i vanliga fall icke skulle firas såsom mäsas.

Man har kallat den beskärning av kyrkoåret, som ägde rum 1772, ett verk av "den neologiska tidens kyrkliga destruktionsarbete". Det var "i hög grad beklagligt", att reduktionen också träffade apostladagarna.⁹⁷ Att utan vidare benämna 1772 års reduktion ett verk av den neologiska andan torde emellertid knappast vara riktigt. Flera av de personer, som kämpade för kyrkoårets reducering, kunna räknas såsom trogna ortodoxer. I själva verket voro många av helgdagarna redan tömda på sitt innehåll och hade en svag ställning långt innan de definitivt föllo bort. Att oppositionen blev så ringa vid 1741 års preliminära reduktion är ett uttryck för detta förhållande. Med den allt starkare söndagsuppfattningen kommo andra helgdagar i skymundan. Ledande kyrkomän under ortodoxiens tid sökte målmedvetet tränga undan helgdagarna, icke minst apostla-

⁹³ Baelter (Kyrkoceremonierna, sid. 172) uppger, att även gloria hörde med till ritualen. Måhända inneslöt kyriemomentet också gloria.

⁹⁴ Lindquist, Första-Mässan, sid. 81 f.

⁹⁵ Enligt ett synodbeslut i Växjö 1724 började gudstjänsten med confessio. Sedan följde en psalm, mässning av episteln, tron samt psalm ad suggestum — för att "någon åtskillnad må göras mellan thessa och Sökne-dagar" (VäxSB: Quarto 23: Acta synodalia: synod 17/9 1724). Se också UUB: Nordin 45: 9.

⁹⁶ ACH 1753: 81.

⁹⁷ Brilioth, Nattvarden (1951), sid. 385.

dagarna, och skjuta fram söndagen. "Neologien" bekräftade endast vad som redan var i huvudsak allmän praxis.

Kyrkoårets utveckling företeer ett långsamt frigörande från den medeltida traditionen. Ett skede är avslutat i början av 1600-talet. Kyrkoåret fastställs på KO:s grund. Den följande tiden fram till år 1772 betyder en inre förvittring. Visserligen är det gamla kyrkoåret i yttre avseende väl bevarat vid slutet av stormaktstidevarvet. Men kritiken mot helgdagarna hade länge varit i gång.⁹⁸

Det kyrkoår, som firades i Stockholm, hade i flera hänseenden en rikare utformning än annorstädes. Särskilt påfallande är detta med avseende på apostladagarna och tredjedagarna i de stora helgerna. På intet ställe i vårt land synes apostladagarna ha utformats med så stor högtidlighet som i huvudstaden. Kyrkoårets konservativa ställning sammanhänger väl delvis med stadens folkrikedom, som gjorde det nödvändigt med många gudstjänster och gav möjlighet till utveckling av ett rikt gudstjänstliv. Men ytterst ligger bakom särarten en gammal tradition från den medeltida köpmanstaden Stockholm.

Bil. 1.

Mässan på Apostladagarna.

(ACH: Skrivelse 21/10 1724)

Messan vid altaret, när kommunion hålles på Apostladagarna, förrättas här uti S. Nicaloi kyrkan på det sätt, som efteråt i Handboken förordnat är angående Ottesångmessa näml.:

1. Läses syndabekännelsen.
2. Herre förbarma dig öfwer etc. läses.
3. Item kollekten och Episteln.
4. Siunges en psalm.
5. Läses evangelium.
6. Läses symbolum Nicaenum.
7. Siunges en vers till predikstolen.
8. Efter predikan läses allt hwad eljest effter Handboken messas till kommunionen.
9. Läses bönen efter kommunionen och wälsignelsen.
10. Slutet med en vers.

⁹⁸ Överståthållaren Cl. Fleming besvärade sig år 1642 i riksrådet över att hantverksfolket på grund av de många helgdagarna försummade sitt arbete. På helgdagarna vore det därför tillräckligt med en predikan från kl. 7 till 8 "och det sedan skulle vara obligerat att arbeta" (SRP 9, sid. 390). Liknande argument framfördes på 1700-talet i samband med helgdagsårets reduktion.

FÖRKORTNINGAR.

ACH	Acta consistorii Holmiensis
AOSB	Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brevväxling
GDA	Göteborgs domkapitels arkiv
GLA	Göteborgs landsarkiv
GHÄ	Göteborgs högskolas årsskrift
HB	Handbok
KB	Kungliga biblioteket
KL	Kyrkolag
KO	Kyrkoordning
KOF	Kyrkoordning och förslag därtill
KA	Kyrkohistorisk årsskrift
LDA	Lunds domkapitels arkiv
LLA	Lunds landsarkiv
LSB	Linköpings stiftsbibliotek
LUB	Lunds universitetsbibliotek
LUÄ	Lunds universitets årsskrift
NTBB	Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen
OPSS	Olavus Petri Samlade Skrifter
PA	Prästeståndets arkiv
RA	Riksarkivet
SDA	Strängnäs domkapitels arkiv
SKP	Stockholms konsistorii protokoll
SRA	Svenska riksdagsakter
SRP	Svenska riksrådets protokoll
SSB	Strängnäs stiftsbibliotek
SStA	Stockholms stadsarkiv
STK	Svensk teologisk kvartalskrift
UUB	Uppsala universitetsbibliotek
UDA	Uppsala domkapitels arkiv
	Uppsala landsarkiv
	Uppsala universitets årsskrift
ULA	Västerås domkapitels arkiv
VDA	Vadstena landsarkiv
VLA	Västerås stiftsbibliotek
VäxSB	Växjö stiftsbibliotek

David Lindquist.